

Lutherse liederen voor gereformeerde gelovigen

Beschrijving en poging tot duiding van een onopgemerkt gebleven Nederlands liedboekje uit 1566

Jaco van der Knijff

1. Inleiding

Wat zongen de gereformeerden in het jaar van de Beeldenstorm (1566) tijdens hun bijeenkomsten?¹ Die vraag houdt hymnologen en kerkhistorici al lang bezig.² De psalmen van Petrus Dathenus, die later in de gereformeerde Kerk het alleenrecht zouden krijgen, kwamen pas in dat jaar van de pers; de voorrede is gedateerd op 25 maart 1566. Kunnen die nieuwe psalmen en gezangen in de zomer van datzelfde jaar al genoeg verspreiding en bekendheid hebben gehad dat grote groepen vaak eenvoudige mensen ze konden zingen tijdens de hagenpreken? Waren het misschien de psalmen van de Londense ouderling Jan Utenhove, die in eerste instantie in Londen werden uitgegeven, maar later ook vanuit Emden onder de vluchtelingen werden verspreid? Maar uit welke uitgaven werd er dan gezongen?

Er viel nieuw licht op deze kwestie toen in 1896 in de toren van Boskoop een liedboekje opdook dat dateert uit 1566: *Sommighe Psalmen ende ander ghesanghen, diemen in die Christen Ghemeynte in dese Nederlanden is gebruyckende*. Een jaar later beschreef de Leidse kerkhistoricus dr. J.G.R. Acquoy de vondst in een uitvoerig artikel.³ Het liedboekje bevat de tekst van zeven psalmen en zeven gezangen. De psalmen zijn alle van Utenhove, de gezangen zijn dezelfde als die in datzelfde jaar achter de psalmen van Dathenus werden opgenomen.⁴ Voor Acquoy

¹ Ik dank mijn begeleiders prof. dr. A. Molendijk en dr. J. Luth (Groningen) voor hun opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel, evenals dr. W. Heijting (Zevenhoven) voor zijn bijdrage ten aanzien van de boekwetenschappelijke aspecten van dit onderwerp.

² Ik noem hier onder anderen J.G.R. Acquoy, S.J. Lenselink, W.J. Kooiman en J.R. Luth. Zie onder voor hun publicaties hierover.

³ J.G.R. ACQUOY: 'De vijf, in den toren te Boskoop gevonden boekjes, beschreven en toegelicht', in *Archief voor Nederlandsche kerkgeschiedenis* 6 (1896) 77-128.

⁴ Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 1714 E 33. Vgl. P. VALKEMA BLOUW: *Typographia Batavia 1541-1600. Repertorium van boeken gedrukt in Nederland tussen 1541 en 1600* (2 delen) (Nieuwkoop 1998) nr. 4668 (voortaan afgekort als TB); A. PETTEGREE & M. WALSBY: *Netherlandish Books. Books published in the Low Countries and in the Dutch language abroad before 1601* (2 delen) (Leiden 2011) nr. 4668 (voortaan afgekort als NB). Vergelijk voor achtergrondinformatie ook de digitale databases Short-Title Catalogue, the Netherlands (STCN) (via www.kb.nl) en de Nederlandse Liederbank (www.liederenbank.nl).

was er geen twijfel mogelijk: uit dit soort goedkope uitgaven met een selectie van geliefde psalmen en gezangen zong het volk tijdens de hagenpreken.

Het Boskoopse boekje had volgens Acquoy ook alles te maken met een titel waarvan in de achttiende eeuw nog een exemplaar bestond, maar dat later was verdwenen. Het boekje is bekend uit een vermelding in de *Bibliotheca selectissima* van de historicus, bibliograaf en boekenverzamelaar Isaac le Long uit 1744. De titel van het boekje luidt volgens deze veilingcatalogus: *Psalmen Davids / die men in de Christen Gemeeynten in de Nederlanden is gebruykende*. Het psalmboekje is gedrukt in 1566 en het is samengebonden met een *Corte ondersoeking des Gheboofs*. Als commentaar geeft Le Long: 'NB. Dit Psalmboek is extra Raar / zynde voor dat van P. Dathenius in de Nederlandtsche Kerke onder 't Kruys gebruykt'.⁵ In zijn *Kort Historisch verhaal* (1751) gaat Le Long nader op het boekje in.⁶ Hij geeft een uitvoeriger titel: *De Psalmen Davids, ende andere Lofsanghen, nu nieu ghecorrigeert, ende vermeerdert, die men in die Christen Gemeeynten in dese Nederlande is gebruykende*, en meldt vervolgens dat er 38 psalmen van Jan Utenhove in staan en negentien gezangen. De psalmen somt hij in volgorde op (ze staan volgens hem 'zonder ordre' na elkaar), de gezangen niet. Hij noemt de druk 'vry slordig'. De *Corte ondersoeking* heeft evenals het liedboekje alleen het jaar van uitgave (1566), maar Le Long zegt aan het houten plaatje met randschrift op de titelpagina te kunnen zien dat dit boekwerkje uit de drukkerij van Gillis van der Erven te Emden afkomstig is. Aangezien het liedboekje volgens Le Long hetzelfde lettertype heeft, veronderstelt hij dat ook dat bij Gillis van der Erven van de pers is gekomen.

Voor Acquoy was het duidelijk: het door hem beschreven Boskoopse boekje en het liedboek dat Le Long vermeldt horen bij elkaar. 'Boskoop' is het oudste, Le Longs boekje is de tweede vermeerderde herdruk ('nu nieu ghecorrigeert, ende vermeerdert'). Het feit dat alle psalmen van 'Boskoop' (1, 2, 79, 115, 130, 128 en 143) ook in de opsomming van Le Long voorkomen, was daar voor hem een bevestiging van. Onderzoekers na Acquoy hebben het verband tussen 'Boskoop' en Le Longs boekje altijd aangenomen. Ook als het gaat om de gezangen in de 'tweede druk': hoewel Le Long er met geen woord over schrijft, gaat iedereen ervan uit dat onder de negentien gezangen in ieder geval de zeven van het Boskoopse boekje zullen zijn.⁷ De nieuwsgierigheid naar de overige twaalf gezangen bleef intussen onverminderd groot.

Onlangs stuitte ik erop dat in enkele boekwetenschappelijke overzichtswerken van gedrukte boeken tot 1600 bij de bewuste titel een vindplaats wordt gege-

⁵ I. LE LONG: *Bibliotheca selectissima, sive catalogus librorum* (Amsterdam 1744) 99.

⁶ I. LE LONG: *Kort historisch verhaal van den eersten oorsprong der Nederlandschen Gereformeerden Kerken onder 't Kruys; Beneffens alle derselver Leer- en Dienstboeken* (Amsterdam 1751) 73-74.

⁷ Zie onder anderen: W.J. KOOIMAN: *Luther's kerklied in de Nederlanden* (Amsterdam 1943) 163-164; S.J. LENSELINK: *De Nederlandse psalmberijmingen van de Souterliedekens tot Datheen met hun voorgangers in Duitsland en Frankrijk* (Assen 1959) 428-430; J.R. LUTH: *'Daer wert om 't seerste nytgekreten...': Bijdragen tot een geschiedenis van de gemeentezang in het Nederlandse gereformeerde protestantisme, 1550-1852* (2 delen) (Kampen 1986) 38-39.

ven.⁸ Het liedboekje blijkt zich in de British Library in Londen te bevinden.⁹ Boekwetenschappers hebben het in handen gehad bij hun inventarisatie. W. Heijting, die onderzoek deed naar catechismussen, bestudeerde de bijgevoegde *Corte ondersoeking*.¹⁰ Maar niemand was zich er blijkbaar van bewust dat het hier om het gezochte en verloren gewaande liedboekje ging. In ieder geval is de inhoud van het psalmboekje tot nog toe nergens beschreven.

Voor in het psalmboek, op een apart inlegvel van ander papier vóór het titelblad, dat mee is ingebonden, zijn twee Nederlandstalige notities door (een) vroegere bezitter(s) gemaakt. In de eerste wordt een opsomming gegeven van de psalmen en de eerste drie gezangen. De psalmen zijn volgens de auteur berijmd door Utenhove, behalve de vier die zijn onderstreept.¹¹ Uit de tweede notitie blijkt dat de auteur weet van Isaac le Longs vermelding(en) van het boekje; de suggestie wordt gewekt dat hij/zij Le Longs exemplaar in bezit heeft.¹²

⁸ A. FORBES JOHNSON & V. SCHOLDERER (eds.): *Short-title catalogue of books printed in the Netherlands and Belgium and of Dutch and Flemish books printed in other countries from 1470 to 1600, now in the British Museum* (= STC) (Londen 1965) 28; TB nr. 4123; NB nr. 4177.

⁹ Londen, British Library, 3434.c.2.(1.). Met dank aan Marja Kingma, conservator van de Nederlandse en Vlaamse collecties in de British Library, die met grote betrokkenheid vanuit Londen haar medewerking verleende. Volgens informatie van de British Library is het liedboekje al in 1847 door de bibliotheek aangekocht. Volgens H. DE LA FONTAINE VERWEY: *Meester Harman Schinckel, een Delftse boekdrukker van de 16^e eeuw* (Rotterdam / 's-Gravenhage z.j. [1963]) 74, nr. 44 werd het boekje in de veiling-Koning van 1828 onder nummer 42 verkocht aan de Engelse bibliofiel Richard Heber. Dan moet het tot 1828 in bezit zijn geweest van de Amsterdamse boekenverzamelaar Jacobus Koning (1770-1832). De bibliotheek van Richard Heber (1773-1833) werd in de jaren 1834-1837 geveild. Voordat het boekje in 1847 door de British Library werd aangekocht, moet het dus nog één of meer keren van eigenaar zijn verwisseld. Het Engelse *Ex libris* op de binnenzijde van het voorste omslag is van Prince Augustus Frederick, Duke of Sussex, zoon van George III (1773-1843), wiens bibliotheek in 1844 werd verkocht. Misschien is er tussen 1844 en 1847 dus nog een eigenaar geweest.

¹⁰ W. HEIJTING: *De catechismi en confessies in de Nederlandse reformatie tot 1585* (2 delen) (Nieuwkoop 1989) I, 204-205, nr. B 7.10.

¹¹ 'De XXXVIII Psalmen hier in vervat, zijn Psalm 1, 2, 79, 84, 103, 115, 127, 128, 130, 133, 143, 3, 6, 15, 23, 32, 43, 44, 50, 13, 51, 82, 90, 101, 112, 124, 126, 142, 146, 147, 119, 30, 36, 66, 67, 95, 111, 148. 't Sijmbolum der Apostelen. De Tien Geboden. 't Onze Vader. enz. Behalven de Onderstreepten Zijn deze alle berijmd door Joan Utenhoven. Dog verschillen doorgaans van de Londense uitgave 1566'.

¹² 'Achter deze Psalmen vindt men 19 Liederen of Gezangen, hetwelk my doet vermoeden, dat men reeds te dien tyde niet geheel vreemd was van het invoeren of gebruiken van Gezangen by den openbaren Godsdienst. De Muziek-noten, noch de Kanttekeningen zyn by de Psalmen gedrukt, doch wel den korten inhoud, mitsgaders de eerste woorden in 't Latyn. Geheel achteraan is een Register van alle de Psalmen ende ander ghesanghen, in desen Boec begrepen. Daar ook achter dit Exemplaar, evenals van I: Le Long, is gebonden Een corte ondersoeking des gheloofs etc. (wellicht één en hetzelfde), verëenig ik my met zyn gevoelen, dat, vermits op den Titel van het laatstge-

In het vervolg van dit artikel geef ik de inhoud van het liedboekje weer en bied ik een analyse en een poging tot duiding. Naar zal blijken liggen de zaken rond dit boekje beduidend anders dan tot nu toe in het hymnologisch onderzoek werd aangenomen.

2. Inhoud

De volledige titelpagina van het liedboek luidt: *De Psalmen Davids / ende ander Lofsanghen / nu nieu ghecorrigeert ende vermeerdert / diemen in die Christen gemeynten in dese Nederlande is ghebruychende*.¹³ Dan volgt een eerste Bijbeltekst: 'Colossen.3. Het Woort Christi woone in v rijckelick / in allerley wijshey: leert ende vermaent malcanderen / met Psalmen ende Lofsanghen / ende gheestelijcke Liedekens / in ghenade / singhende den Heere in uwen herten.' En een tweede: 'Psalm.151. Alle wat Adem heeft / Looft den Heere'.¹⁴ Plaats van uitgave en naam van de drukker ontbreken. Alleen het jaar van uitgave is gegeven: 'Ghedruct Anno 1566'.

Zonder inleiding of voorwoord begint op folio 2 (recto) direct de weergave van de psalmen en gezangen: eerst een gezang, dan 38 psalmen, vervolgens achttien gezangen.¹⁵ Het eerste gezang en de 38 psalmen krijgen geen introduc-

noemde Stukje een houtsnéprentje gevonden wordt, hetwelk Gillis van der Erven (Ctematius), te Embden gewoon was te gebruiken, en beide deze Boekjes in een en hetzelfde Jaar, en met eenderlei letter gedrukt zijn, alzoo ook dit Psalmboekje door Gillis van der Erven is uitgegeven geworden. Zie verder het aangeteekende op de uitgave van alle de 150 Psalmen, door Utenhove, in 1566 gedrukt'. De bezittersnotities zijn in ieder geval niet van Le Long. Mogelijk zijn ze van de hand van Jacobus Koning, aldus handschriftdeskundige prof. dr. J. A. A. M. Biemans (Universiteit van Amsterdam). Volgens hem is het mogelijk dat beide notities van een en dezelfde persoon zijn. De notities vertonen mogelijk overeenkomsten met het handschrift van Koning, getuige enkele van diens brieven in de UB van Leiden (schriftelijke mededeling 29-12-2013). Nader onderzoek moet dit definitief vaststellen.

¹³ TB nr. 4123; NB nr. 4177. Het betreft een uitgave in octavo. Het gaat om een zogenoemd convoluut: het liedboekje is samengebonden met *Een Corte ondersoekinghe des gheloofs ouer de ghene die haer tot de Christen Ghemeynte in dese Nederlanden begeuen willen. Wtgestelt door de Dienaren der seluer. Ghedruct, Anno 1566*. De twee boekjes zijn samen ingebonden in een band van kalfsvellum. Volgens informatie van een medewerker van de afdeling Bindings van de British Library stamt de huidige band uit de achttiende eeuw. Dat wil echter niet zeggen dat beide uitgaven pas toen zijn samengevoegd. De eigenaar kan ze in de achttiende eeuw opnieuw hebben laten inbinden. Inspectie van het convoluut naar sporen van vroeger bindwerk kan wellicht meer informatie opleveren. Het liedboek telt 47 folio's, de *Corte ondersoekinghe* beslaat acht folio's.

¹⁴ Dit is in werkelijkheid het slot van Psalm 150.

¹⁵ Onder een gezang versta ik in dit artikel alle liederen die geen psalm zijn. Een psalm is een berijming van een van de liederen uit het Bijbelboek Psalmen. Gezangen zijn berijmingen van andere Schriftgedeelten of zogenoemde vrije liederen.

tie, bij de laatste achttien gezangen wordt er drie keer een aanduiding gegeven om wat voor soort liederen het gaat. Bij de psalmen is, naast de aanduiding om welk psalmnummer het gaat, de eerste regel in het Latijn gegeven. Op één na hebben de psalmen ook een ‘argument’, een introducerende tekst waarin de kern van de psalm wordt weergegeven. De psalmen en gezangen zijn zonder melodie gedrukt. Van de in totaal 57 psalmen en gezangen hebben er 27 een melodieaanduiding. Na het laatste gezang richt de uitgever zich op folio 46 (recto) tot de gebruiker: ‘An den Leser ofte Sanger’. Hij heeft een register opgesteld, maar de gebruiker moet zelf nog een nummering aanbrengen.¹⁶ Vervolgens is een alfabetisch register op de eerste liedregels afgedrukt, dat op folio 47 (recto) met ‘FINIS’ wordt afgesloten.

Hieronder geef ik schematisch de inhoud van het psalmboek weer.¹⁷

nr	titel	eerste regel	Rgl/str	intro	mel. verwijzing
1	Een cort Ghebedt voor die Predicatie.	O God die onse Vader bist	14/1	Nee	Nee
1	Den eersten Psalm Beatus vir qui non abijt.	Salich is hy die tot die raden	4/7	Ja	Op die Franchoyse wijze der thien Geboden. Leue le cuer / etc.
2	Den tweden Psalm. Quare fremuerunt gentes.	Waerom ist Volc oproerich eenpaer	7/8	Ja	Op die Ouerlantsche wijze des selfden Psalms.
3	Den lxxix. Psalm. Deus venerunt gentes.	Die Heydens zijn o Heer ghecomen	8/6	Ja	Op de Franchoyse wijze des Cxviii. Psalms. Rendez a Dieu.
4	Den lxxxiii. Psalm. Quam dilecta tabernacula.	Hoe lieflick sijn ws Tempel woonsten Heer	4/7	Ja	Nee

¹⁶ ‘Om lichtelijc te vinden dat ghi soect hebben wy hier een registerken an ghestelt. Mer die hier behulp van hebben wil / die doe so veel ende teyckene het cijfferghetal op de bladen bouen aen den rechter hoec des Boecks / anders en soude hem dese Taefel nieuwers toe behulpich sijn’.

¹⁷ In de eerste kolom heb ik de liederen zelf een nummering gegeven: de psalmen een gewoon cijfer, de gezangen een Romeins cijfer. De tweede kolom geeft de titel. In de derde kolom staat de eerste regel van de eerste strofe. De vierde kolom geeft aan hoeveel strofen een lied heeft en uit hoeveel regels elke strofe bestaat. De vijfde kolom geeft aan of een lied een introducerende tekst heeft. De laatste kolom geeft de melodieverwijzing. Als in het liedboek tussendoor een aanduiding van de inhoud voorkomt, is die ook weergegeven.

5	Den C.iii. Psalm. Benedic anima mea Domino.	Myn siele looft den Heere dijn	10/7	Ja	Nee
6	Den C.xv. Psalm. Non nobis Domine non nobis.	Niet ons niet ons / o eewigh- er Heer	13/4	Ja	Nee
7	Den C.xxvii. Psalm. Nisi Dominus aedifi- cauerit.	Waer God niet self dat huys opricht	7/6	Ja	Nee
8	Den C.xxviii. Psalm. Beati omnes qui timent Dominum.	Salich is hy bedeghen	8/4	Ja	Nee
9	Den C.xxx. Psalm. De profundis clamaur.	Wt dieper noot schrey ick tot dy	7/4	Ja	Op de Ouer- lantsche wijze des selfden Psalms
10	Den C.xxxiii. Psalm. Ecce quam bonum.	Siet hoe vrolick en goet	6/3	Ja	Nee
11	Den C.xliii. Psalm. Domine exaudi ora- tionem.	O Heer wilt mijn ghebed verhooren	5/11	Ja	Nee
12	Den derden Psalm. Domine quid multipli- cati.	Ach Heer hoe sijn der mensen veel	7/3	Ja	Nee
13	Den sesten Psalm. Domine ne in furore.	In uwen toorn wilt mi niet straffen Heere	4/7	Ja	Nee
14	Den xv. Psalm. Domine quis habitabit.	O Heer wie sal inde Hutte dijn	5/5	Ja	Nee
15	Den xxiii. Psalm. Dominus regit me.	Myn God voet my in ouervloet	10/3	Ja	Nee
16	Den xxxi. Psalm. Beati quorum.	O Wel salich / wiens boosheyd is vergeuen	4/7	Ja	Nee
17	Den xliii. Psalm. Iudica me Deus & discerne.	Richt mi Heer / en grijpt mijn saeck aen	7/3	Ja	Nee
18	Den xliiii. Psalm. Deus auribus nostris.	Wy hebben Heer / gehoort met onsen ooren	10/8	Ja	Nee

19	Den I. Psalm. Deus Deorum Dominus	God der Goden Heer / spreken sal	12/6	Ja	Nee
20	Den xiii. Psalm. Vsque quo Domine.	Hoelang vergeheetstu mijn O Heer	7/3	Ja	Op de Ouerlantsche wijze / Wt dieper noot.
21	Den li. Psalm. Miserere mei Deus.	O God mijnder ghenadich	13/5	Ja	Op de Ouerlantsche wijze des selfden Psalms
22	Den lxxxii. Psalm. Deus stetit in Synagoga.	God is ghestaen inde versameling	6/6	Ja	Op de Ouerlantsche wijze. Met vreed ende vruecht / etc.
23	Den xc. Psalm. Domine refugium factus es.	Heere gi bist ons ghewesen	8/9	Ja	Op de Ouerlantsche wijze. Ick dancke dy lieue Heere / dat ghi mi / etc.
24	Den C.i. Psalm. Misericordiam & iudicium.	Van goetheyt en gherichte	6/7	Ja	Op de Franchoyse wijze des vi. Psalms
25	Den cxii. Psalm. Beatus vir qui timet.	Salich is de man die daer left	7/6	Ja	Op de Ouerlantsche wijze des. xxv. Psalms, Van alle menschen. etc.
26	Den C.xxiiii. Psalm. Nisi quia Dominus erat.	Waer God ons niet ghebleuen bi	7/3	Ja	Op de Ouerlantsche wijze des selfden Psalms:
27	Den C.xxvi. Psalm. In conuertendo.	Doe nu de Heer weder brocht	7/4	Ja	Op de Ouerlantsche wijze. Heer Christ du eenige Godes / etc.
28	Den C.lii. Psalm. Voce mea ad Dominum.	Met mijner stem tot den Heer / ick roepen wil	7/4	Ja	Op de Ouerlantsche wijze. O God wy dancken dijner / etc.
29	Den C.xlvi. Psalm. Lauda anima mea Dominum	Looft den Heeren O siele mijn	10/5	Ja	Op die Ouerlantsche wijze. O Here God dijn Godlick woort / etc.

30	Den C.xlvii. Psalm. Laudate Dominum qui.	Looft den Herē / want het is seer goet	7/8	Ja	Op de Ouer- lantsche wijze. Nv frouwet iuw leuen / etc.
31	Den C.xix. Psalm. Beati immaculati.	Het zijn ia salich alle die	12/4	Nee	Op de wijze. O God der Goden / etc.
32	Den xxx. Psalm. Exaltabo te Domine.	O Heer / ick wil hooch prijzen dy	7/6	Ja	Op de Ouer- lantsche wijze des xxiii. Psalms. Waer God ons niet / etc.
33	Den xxxvi. Psalm. Dixit iniustus.	De boosheyd der godloosen / mi	10/6	Ja	Op de Ouer- lantsche wijze / Door Adams val is / etc.
34	Den lxvi. Psalm. Iubilate Deo omnis terra.	Iuychet Gode / ghi ceertsche dal	9/9	Ja	Op de Ouer- lantsche wijze. Een vaste burch is ons God / etc.
35	Den lxvii. Psalm. Deus misereatur nos- tri.	God wille onser ghenadich sijn	9/2	Ja	Op de Duytsche wijze. Ick roepe tot dy Heer Jesu Christ
36	Den xcvi. Psalm. Venite exultemus.	Koemt laet ons vroom den Heere zijn	9/4	Ja	Op die Ouer- lantsche wijze. Een vaste burch is ons God / etc.
37	Den C.xi. Psalm. Confitebor tibi.	Ick sal u Heer / dancken en louen	4/10	Ja	Singt op de wijze des eersten Psalms
38	Den C.xlviii. Psalm. Laudate Dominum de Coelis.	Du hem- elschepsel / looft den Heer	10/5	Ja	Op de Ouer- lantsche wijze. De dach die is so vruechden rijck / etc.

fol. 33r.: Hier nae volcht die leere des Catechismi ghesanghes ghewijs.

II	Symbolum Apos- tolorum. Dye xii. Articulen des Christen geloofs.	Wy ghelooouen in eenen God alleyn	10/4	Nee	Op de Ouer- lantsche wijze
----	---	---	------	-----	-------------------------------

III	Die thien Gheboden. Exodi.xx. Decalogus.	Heft op u hert opent u ooren	8/5	Nee	Op de Franchoyse wijze / des lxxii. Psalms. Tes Jugemens / etc.
IV	Dat ghebedt ons Heeren Jesu Christi. Math.6.	Vader onser in Hemelrijck	6/9	Nee	Op die Oerlantsche wijze
V	De Hymnus Christe qui lux.	Christe die sijt dach ende licht	4/7	Nee	Op de wijze / vanden seluen lathijnschen Hymnen

fol. 36r.: Hier na volghen noch ander Gheestelijcke Liedekens / wt de boecken der gereformeerde Kercken versamelt.

VI	Een Christelick Liedeken ghemaect op dat tweede Capittel des Euangelij Luce / van die gheboorten ons Heeren Christi Jesu. Die Enghel des Heeren spreect die Christenheyt toe.	Ick coem ghereyst van Hemelrijck	4/15	Nee	Nee
VII	Een dancsegghinghe ouer de drie hoofdstucken onser salicheydt.	Gheloouet sijt ghi Jesu Christ	5/3	Nee	Op de Oerlantsche wijse der seluer dancsegghinghe
VIII	Een lofsanck vande Verrijnisse Christi.	Christ lach in dodes banden	7/7	Nee	Nee
IX	De lofsanck / Nu bidden wi den Heylighen Gheest	Nu bidden wi den Heylighen Geest	4/4	Nee	Nee
X	Een ghesanck na der Predicatie.	God de Vader wone ons by	14/1 ¹⁸	Nee	Nee

¹⁸ Dit lied kan in drie varianten gezongen worden, waarbij alleen de eerste regel wordt gewijzigd: 'Jesus Christus wone ons by' en 'Heylighe Gheest wone ons by'.

XI	Een geestelijck Liedeken te singhen teghen de Eertsvianden Christi ende sijne heyliger Kercken.	Behoudt ons Heer bi dijnen woort	4/5	Nee	Nee
XII	Da pacem Domine duytsch.	Verleen ons vrede ghenadichlick	5/1	Nee	Nee
XIII	Een gheestelijc liedt / te bidden om den Ghelooue / Liefde / ende Hope.	Ick roep tot u Heer Jesu Christ	8/5	Nee	Nee
XIV	Een ghemeene biecht / in ghesangs ghewijse.	Alleyn tot u Heer Jesu Christ	9/4	Nee	Nee

fol. 41r.: Hier na volghen twe Christelicken Liedten te singhen in de begraefnisse der verstoruen Christenen.

XV	Den lofsanck Symeonis / Nunc dimittis in duytsch ghesanghes wijse.	Met vreed en vruecht vaer ick daer hen	6/4	Nee	Nee
XVI	Een schoon Geestelijc ghesanck / wanneermen den versteruenen begraeft.	Nu laet ons den lijf begrauen	4/8	Nee ¹⁹	Nee
XVII	Een dancsegghinghe / na de ontfancknisse des Hoochweerdighen Sacraments des Lijfs ende Bloets Christi.	O Christ wi dancken dijner goed	7/6	Nee	Nee
XVIII	Een dancsegghinghe na der maeltijt.	O Godt wi dancken dijner goed	7/3	Nee	Nee
XIX	Een nieu Jaer ghesang / op de wijse / Ghelouet sijt ghi Jesu Christ.	Nu wille God dat onsen sanck	4/21	Nee	op de wijse / Ghelouet sijt ghi Jesu Christ

¹⁹ Als een soort intro staat er in kleinere letter een extra aanwijzing: 'So waer hem of hy of sijn staet / Dat moet men veranderen op: haer of sy / so wanneer als se Vrou is'.

3. De psalmen

Na het eerste gezang zijn 38 psalmen in, naar het schijnt, een volstrekt willekeurige volgorde afgedrukt. Deze psalmnummers en hun volgorde waren bekend via de opsomming van Le Long uit 1751, en sindsdien hebben onderzoekers er hun hoofd over gebroken. De meesten konden er geen logica in ontdekken; Luth heeft de suggestie gedaan dat we hier met een psalmentabel te maken hebben die licht zou kunnen werpen op het gebruik van de psalmen tijdens de hagenpreken.²⁰ Bij nader inzien is er echter wel iets te zeggen over de volgorde. Die lijkt namelijk te maken te hebben met de bronnen waaruit deze psalmen overgenomen zijn.

Alle 38 psalmen zijn afkomstig uit de liedbundeltjes met psalmen en gezangen van Jan Utenhove (1516-1566), waarvan de meeste tussen 1557 en 1566 in Emden bij drukker Gillis van der Erven (alias Gellius Ctematius) van de pers kwamen.²¹ Utenhove, afkomstig uit Gent en vanwege het geloof naar Londen gevlucht, was in Londen rond 1550 begonnen met het berijmen van psalmen ten behoeve van de eredienst van de vluchtelingengemeente aldaar. Toen hij met vele anderen moest uitwijken vanwege het bewind van Maria I van Engeland (*bloody Mary*), kwam hij in Emden terecht. Daar zette Van der Erven zich in voor de verspreiding van Utenhoves psalmen. Hij gaf de bundels die in Londen waren verschenen een herdruk en zorgde voor uitgaven waarin alle beschikbare psalmen waren samengebracht. Ook toen Utenhove in 1559 naar Londen was teruggekeerd en uit onvrede met het werk van Van der Erven zijn psalmen voortaan bij de Londense drukker Jan Daye liet drukken, bleef Van der Erven nieuwe uitgaven met Utenhoves psalmen publiceren. Daardoor ontstonden er twee tradities van Utenhoves psalmen, die nogal van elkaar verschillen, bijvoorbeeld op het gebied van de spelling. In Londen gaf Utenhove in 1561 zijn *Honderd Psalmen Davids* uit. Na zijn overlijden verscheen in 1566 de bundel met alle 150 psalmen.

De 38 psalmen in het Londense boekje blijken alle uit de Emders traditie van Utenhoves psalmen te stammen. Vijf uitgaven zijn daarbij als bronbundel van

²⁰ LE LONG: *Kort historisch verhaal* 74 geeft de aanduiding 'zonder ordre'. LENSELINK: *Nederlandse psalmberijmingen* 429 stelt: 'Een wonderlijker volgorde is nauwelijks denkbaar en waar ze op berust laat zich zelfs niet gissen'. LUTH: *Daer wert* 38-39 oppert de gedachte dat de volgorde iets te maken zou kunnen hebben met een bij de hagenpreken gegroeide praktijk, waarbij we hier met een 'in die tijd gevolgde psalm-tabel' te doen hebben.

²¹ Zie over Jan Utenhove nog altijd de dissertatie van F. PIJPER: *Jan Utenhove. Zijn leven en zijne werken* (Leiden 1883); vgl. G.P. VAN ITERZON: 'Jan Utenhove', in D. NAUTA et al. (red.): *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. 2 (Kampen 1983) 427-430. LENSELINK: *Nederlandse psalmberijmingen* 247-432 heeft uitvoerig geschreven over de verschillende psalmbundels van Utenhove. Luth verzorgde een facsimile-uitgave met inleiding van drie bundels van Utenhove, J. UTENHOVE & J. LUTH: *De 25, 26 en 11 andere psalmen door Jan Utenhove; met inleiding door Jan Luth* (Brasschaat z.j. [2001]).

belang. Vier van de vijf komen in ieder geval uit de drukkerij van Gillis van der Erven. De vijfde is een anonieme publicatie, die waarschijnlijk elders gedrukt is.²² Ik heb de bundels hieronder zelf van een afkorting voorzien:

- Ut26   *26. Psalmen ende ander ghesanghen, diemen in de Duytsche Ghemeynte te Londen, was Ghebruyckende*, Embden, Gellius Ctematius, 1558²³
- Ut11   *11. Ander psalmē door J.V. Autoor der Duytscher ghemeynten (die te Londen was sangkboeck, namaels noch dartoe in rijme, op sanckswijse te samen gestelt, Ende nu op het eerste in drucke, tot stichtinghe ende troost aller vromer Christenen, wtghegaen*, z.p., z.n. 1558 (achterin: Embden, Gellius Ctematius)²⁴
- UtAnd26   *Andere 26. Psalmen Davidis niemwelick toeghemaectt, ende op dicht ghestelt by den selven Autheur J.V. ende nu in drucke wtghegeven, ten nutte der Nederlandscher Ghemeynten*, z.p., z.n. 1559 (achterin: Embden, Gellius Ctematius)²⁵
- Ut64   *LXIII Psalmen ende ander ghesanghen, diemen in de Duytsche Ghemeynte te Londen was ghebruyckende*, Embden, Gellius Ctematius, 1561²⁶
- Ut38   *Acht ende dertich Psalmen, met den ghesanghe Marie ende Zacharie, overgeset in Nederlantschen dichte, door Ioan VVtenhove*, z.p., z.n., z.j²⁷

De 38 psalmen uit het boekje van 1566 zijn alle afkomstig uit bovenstaande vijf uitgaven.²⁸ Ze zijn op dezelfde manier weergegeven als in de verzamelbundel Ut64 en de uitgave Ut38: boven elke psalm de korte inhoud ('argument') en

²² In het kader van dit artikel zou het te ver voeren een complete stamboom van de edities van Utenhoves psalmen te geven. Ik verwijs naar TB, s.v. 'Utenhove'; NB, s.v. 'Biblia-VT-Psalmen'. Zie voor de Emder uitgaven van Utenhoves psalmen het appendix met in Emden gedrukte boeken tussen 1554-1585 in: A. PETTEGREE: *Emden and the Dutch revolt. Exile and the development of reformed protestantism* (Oxford 1992) 252-311.

²³ TB, nr 5740; NB, nr. 4130. Dit is een heruitgave van de *25. Psalmen end andere ghesanghen diemen in de Duytsche Ghemeynte te Londen, was ghebruyckende* uit 1557, aangevuld met Psalm 119. Met uitzondering van Psalm 119 hebben alle psalmen en vijf gezangen een melodie.

²⁴ TB, nr. 1731; NB, nr. 4129. In 1559 verscheen een heruitgave met spellingsverschillen. Deze uitgave telt geen elf maar twaalf psalmen, die alle een melodie hebben.

²⁵ TB, nr. 158; NB, nr. 4139. De 26 psalmen en twee gezangen in deze uitgave hebben alle een melodie.

²⁶ TB, nr. 5289; NB, nr. 4150. In deze uitgave zijn de 64 psalmen en zeven gezangen uit bovengenoemde uitgaven samengebracht, weergegeven op volgorde. Met uitzondering van Psalm 126 hebben de psalmen en gezangen geen melodienotatie maar slechts een melodieverwijzing. Wel is het 'Argument' boven elke psalm, waarin kort de inhoud wordt benoemd, weergegeven.

²⁷ TB, nr. 31; NB, nr. 4147. De uitgave telt geen 38 maar 39 psalmen en twee gezangen, alle zonder melodienotatie maar met melodieverwijzing en 'Argument'.

²⁸ Ze verschillen dus van de Londense psalmen uit 1561 en 1566. Vergelijk de bezittersnotitie voor in het boekje (zie boven, noot 11). Blijkbaar kende deze eigenaar de Emder traditie van Utenhoves psalmen niet.

alleen een melodieverwijzing. Ook qua spelling komen de psalmen vrijwel overeen met Ut64 en Ut38. Omdat de volgorde echter verband lijkt te houden met de oorspronkelijke uitgaven Ut26, Ut11, UtAnd26 en Ut38, geef ik in onderstaand schema weer uit welke oorspronkelijke bundeltjes de psalmen afkomstig zijn. Ik hanteer daarbij de volgorde van het boekje van 1566.

Bron	Psalm
Ut26	1, 2, 79, 84, 103, 115, 127, 128, 130, 133, 143, 3, 6, 15, 23, 32, 43, 44, 50, 51, 101, 124, 119
UtAnd26	13, 82, 90, 126, 146, 147
Ut11	112, 142
Ut38	30, 36, 66, 67, 95, 111, 148

Om inzicht te krijgen in de 'wonderlijke volgorde' is het nog van belang het Boskoopse boekje, dat in de inleiding al ter sprake kwam en waarop verderop uitgebreider wordt ingegaan, erbij te betrekken. Dat boekje telt namelijk zeven psalmen (1, 2, 79, 115, 128, 130, 143) die op dezelfde manier zijn afgedrukt als in het Londense boekje: zonder melodie, maar met melodieverwijzing.²⁹ Ook in *Boskoop 1566* gaat 'Een cort Ghebedt voor die Predicatie' aan de psalmen vooraf, terwijl de andere zes gezangen erna volgen.

Kijken we met dat gegeven opnieuw naar de volgorde in *Londen 1566*, dan blijkt er toch wel sprake te zijn van enige orde. De eerste negentien psalmen komen alle uit Ut26. Bij de eerste elf (1-143) lijkt de collectie van *Boskoop 1566* uitgangspunt te zijn geweest, die op volgorde wordt aangevuld met een paar andere psalmen uit Ut26 (84, 103, 127, 133). Vervolgens begint vanuit Ut26 de telling opnieuw (3-51), die op volgorde verdergaat (82-147) met psalmen uit afwisselend UtAnd26, Ut26 en Ut11. Alleen Psalm 13 uit UtAnd26 is tussen Psalm 50 en 51 een vreemde eend in de bijt (in Ut64 stond deze psalm op z'n gewone plek). Na Psalm 147 komt Psalm 119. Dat lijkt vreemd, maar die was in Ut26 achteraan toegevoegd en was ook in Ut64 als laatste psalm afgedrukt. Na Psalm 119 begint de telling weer vooraan en volgen zeven psalmen (30-148) uit een nieuwe bron: Ut38.

Vanuit de vijf bronbundels stonden de samensteller van *Londen 1566* in totaal 102 psalmen ter beschikking. Waarom hij zijn selectie van 38 psalmen op deze wijze heeft gemaakt, is niet duidelijk. Zette hij degene die (misschien door *Boskoop 1566*) het meest geliefd waren voorop, aangevuld met nog een paar psalmen die graag gezongen werden (84, 103, 127, 133)?³⁰ Opvallend is in ieder

²⁹ In het vervolg duid ik het Boskoopse boekje aan als *Boskoop 1566* en het Londense als *Londen 1566*.

³⁰ J. LUTH: 'Inleiding', in UTENHOVE & LUTH: *De 25, 26 en 11 andere psalmen* 8-10 laat vanuit de *Christlike Ordinancien* van Marten Micron uit 1554 zien welke psalmen in Londen in de liturgie werden gebruikt: Psalm 1, 23, 101, 103, 127/128, 130, 133 en de

geval dat van Ut26 het grootste deel is overgenomen (23 van de 26 psalmen).³¹ Dat waren de oudste psalmen van Utenhove, die al uit de Londense tijd stamden³² en via de herdruk van Van der Erven breed verspreid moeten zijn geweest onder de Nederlandse vluchtelingen op het vasteland. Uit de relatief jongere bundels UtAnd26, Ut11 en Ut38 zijn slechts respectievelijk zes, twee en zeven psalmen overgenomen. Opvallend is dat als het gaat om de herkomst van de melodieën waarnaar verwezen wordt, het merendeel uit de Duitse traditie ('Ouerlantsche wijze') stamt.³³

Het is goed mogelijk dat de samensteller met deze selectie de bekendste en meest gebruikte psalmen uit de collectie van Utenhove heeft willen aanbieden. Daar lijkt ook de zinsnede op het titelblad naar te verwijzen: 'diemen in die Christen gemeynnten in dese Nederlande is ghebruychende'. Van de vijf bronbundels die hierboven zijn weergegeven, heeft alleen UtAnd26 een vergelijkbare formulering. Het ontbreken van melodieën zou kunnen wijzen op bekendheid van de psalmen bij het beoogde publiek. Maar evengoed is het mogelijk dat aan die keuze kostenoverwegingen ten grondslag liggen, of het simpele feit dat de drukker geen muzieknoten kon drukken.³⁴ Dat in de volgorde een in die tijd gebruikte 'psalmtabel' te zien zou zijn, zoals Luth opperde, lijkt gezien het bovenstaande niet voor de hand te liggen.³⁵

Lofzang van Simeon. Vgl. LENSELINK: *Nederlandse psalmberijmingen* 307-308. Dat zijn, met uitzondering van Psalm 84, precies de psalmen die ten opzichte van *Boskoop 1566* er vooraan zijn tussengevoegd. Ik wijs nog op de eerste editie van Utenhoves psalmen uit 1551: *Eenige Psalmen, thien in getale* (niet in TB, NB en STCN). Daarin stonden de volgende psalmen: 1, 2, 3, 51, 103, 120, 124, 125, 127 en 130. Zie LENSELINK: *Nederlandse psalmberijmingen* 250-276. Vgl. TB, nr. 5285 en NB, nr. 4087 voor een uitgave uit 1552 bij Nicolaes van den Bergh te Londen waarin vier psalmen van Utenhove werden gepubliceerd: Psalm 23, 101, 115 en 128.

³¹ Alleen de Psalmen 53, 120 en 125 uit Ut26 ontbreken.

³² Vgl. LUTH: 'Inleiding' 16, die veronderstelt dat de bundel 25. *Psalmen end andere ghesanghen* (...), waarvan Ut26 een iets uitgebreide heruitgave was, al in 1552 of 1553 in Londen is gedrukt. Vgl. LENSELINK: *Nederlandse psalmberijmingen* 306-307, die deze bundel in 1551 dateert.

³³ Van de 38 psalmen hebben er zestien helemaal geen melodieverwijzing. Drie verwijzen naar een melodie uit het Franse psalmboek ('Franchoyse wijze'), zeventien verwijzen naar een Duitse psalm- of gezangmelodie ('Ouerlantsche wijze'), twee verwijzen naar een melodie van een psalm binnen het psalmboek van Utenhove (de Psalmen 1 en 50). Zie over de herkomst van de melodieën bij de psalmen van Utenhove: LUTH: 'Inleiding' 13vv.

³⁴ Ook Ut38 is een uitgave zonder melodieën, terwijl de psalmen in die bundel voor de vluchtelingen op het vasteland toch nieuw moeten zijn geweest. Vgl. LENSELINK: *Nederlandse psalmberijmingen* 403, die stelt dat Van der Erven bij de uitgave van Ut38 geen al te grote financiële risico's kon nemen en daarom de muziek niet drukte.

³⁵ Zie boven, noot 20. Luth komt onder andere tot zijn vermoeden door het gegeven dat achter dit liedboekje de *Corte ondersoekinghe* voorkomt. Dat zou er volgens hem op kunnen wijzen dat men heeft geprobeerd een 'min of meer officieel kerkboek' uit te

4. De gezangen

4.1. Gezangen van Utenhove

Bij de psalmen hebben we gezien dat de samensteller van *Londen 1566* gebruikmaakte van vijf bronbundels van Utenhove. In die bundels stond steeds ook een aantal gezangen. Het lijkt voor de hand te liggen dat de samensteller in ieder geval ook die gezangen zou hebben opgenomen. Dat ligt echter anders. Ik zet eerst de gezangen in de vijf Utenhovebundels op een rij (de cijfers A tot en met I zijn van mij)

Bron	Gezangen	
Ut26	Het ghesanck Simeonis De tien gheboden Symbolum Apostolorum Oratio Dominica (= Vader onser in Hemelrijk) (O God die du onze Vader bist) ³⁶	A B C D E
Ut11	Geen gezangen	
UtAnd26	Oratio Dominica (= Onse Vader die in den hemel bist) Een dancksegghinghe ouer de drye hoofstucken onser saligheyt	F G
Ut64	Het ghesangk Simeonis De thien Gheboden Symbolum Apostolorum Oratio Dominica Oratio Dominica (O God die du onse Vader bist) Een dancksegghinghe ouer de dry hoofstucken onser salicheydt	A B C D F E G
Ut38	De lofsangk Marie Het ghesangk Zacharie	H I

In totaal gaat het om negen gezangen, alle door Utenhove bewerkt of gemaakt. Kijken we nu naar de gezangen in *Londen 1566*, dan blijkt dat de samensteller slechts vijf van de negen gezangen van Utenhove heeft opgenomen. Ze ston-

geven. Voor de aanname dat de twee boekjes al in de zestiende eeuw samen zouden zijn uitgegeven, is echter geen bewijsmateriaal. Zie boven, noot 13.

³⁶ Dit gezang heeft in deze uitgave nog geen titel. In de Londense uitgave *Hondert Psalmen Davids* (1561) heeft het lied voor het eerst als titel 'Een kurt ghebed voor de predicyc'.

den alle vijf in de verzamelbundel Ut64 uit 1561; vier van de vijf behoren tot de oudste gezangen van Utenhove.³⁷

<i>Londen 1566</i>	Gezang	Bron
I	Een cort Ghebedt voor die Predicatie	Ut26/Ut64 (= E)
II	Symbolum Apostolorum	Ut26/Ut64 (= C)
III	Die thien Gheboden	Ut26/Ut64 (= B)
IV	Dat ghebedt ons Heeren Jesu Christi	Ut26/Ut64 (= D)
VII	Een dancsegghinghe ouer de drie hoofstukken onser salicheydt	UtAnd26/Ut64 (= G)

De gezangen die achterwege blijven, zijn de drie cantica (de lofzangen van Maria, Zacharias en Simeon – A, H en I) en de tweede, kortere berijming van het Onze Vader (F). Dat blijken stuk voor stuk gezangen te zijn die teruggaan op een Frans origineel of gezongen moeten worden op een Franse melodie.³⁸ Vooral opvallend is dat de Lofzang van Simeon (A) ontbreekt. Immers, dat lied behoorde tot de oudste gezangen van Utenhove en had in de *Christlicke Ordinancien* van Micron een liturgische functie na de viering van het avondmaal.³⁹

De vijf gezangen die wél uit de bundels van Utenhove zijn overgenomen, hebben op één na een Duitse herkomst. Alleen het tiengebodenlied (iii) stamt uit de Franstalige traditie.⁴⁰ In zijn psalmberijmingwerk was Utenhove aanvankelijk sterk op de Duitse liedtraditie georiënteerd geweest, maar gaandeweg was de invloed van het Franstalige psalter uit Straatsburg en Genève groter geworden.⁴¹ De samensteller van *Londen 1566* lijkt vooral de Duitse lijn weer naar voren te willen brengen.

4.2. Lutherse gezangen

Die oriëntatie op de Duitse traditie blijkt ook als we naar de overige veertien gezangen kijken (de nummers V-VI en VIII-XIX). Ze komen alle uit de traditie van het zogenoemde *Bonner Gesangbuch*: een Duits gezangboek dat in 1543 voor

³⁷ De gezangen C en D stonden al in de oudste Londense uitgave *Eenige Psalmen, thien in getale* uit 1551. A tot en met E kwamen al voor in de *25. Psalmen end andere ghesanghen (...)* uit 1552 of 1553.

³⁸ Zie LENSELINK: *Nederlandse psalmberijmingen* 306-309, 361-362, 398-399.

³⁹ Zie LUTH: 'Inleiding' 8.

⁴⁰ Zie LENSELINK: *Nederlandse psalmberijmingen* 306-309.

⁴¹ LUTH: *Daer wert* 24-25; IDEM: 'Inleiding' 13vv. Hij signaleert als het gaat om de melodieën een toenemende invloed van het Franstalige psalter uit Straatsburg en Genève in de psalmen van Utenhove.

het eerst in Bonn werd gedrukt en uit twee delen bestond: een deel met psalmen en lofzangen (vooral uit de Straatsburgse traditie van Bucer) en een deel met christelijke gezangen (vooral uit de lutherse traditie).⁴²

De veertien extra gezangen die de samensteller van *Londen 1566* aanbiedt, zijn gezangen van Martin Luther zelf of van naaste medewerkers van hem. De meeste hebben óf een min of meer vaste plaats in de lutherse liturgie óf horen bij een bepaalde kerkelijke feestdag. Soms geeft de samensteller van de bundel zelf al een aanduiding voor het gebruik van een gezang. Ik zet de veertien gezangen op een rij:⁴³

<i>Londen 1566</i>	Eerste regel	Duits voorbeeld	Auteur	Functie
V	Christe die sijt dach ende licht	Christe qui lux es et dies / Christe der du bist tag vnd liecht	M. Weisse	Vesperlied
VI	Ick coem ghereyst van Hemelrijk	Vom Himel hoch da kom ich her	M. Luther	Kerstlied
VIII	Christ lach in dodes banden	Christ lag in todes banden	M. Luther	Paaslied

⁴² De editie van 1543 is verloren gegaan. De editie van 1550 is wel bewaard gebleven: *Gsangbüchlein Geistlicher Psalmen, hymnen, leider vn gebet, Durch etliche Diener der Kirchen zu Bonn, fleissig zusammen getragen, mercklich gemeret, und in geschickte ordnung zusammen gestellt, zu übung vnd brauch der Christlichen gemeine*, z.p., z.n., 1550. Zie de facsimile-uitgave die Ernst Klusen verzorgde, E. KLUSEN (Hrsg.): *Das Bonner Gesangbuch von 1550* (Kamp-Lintfort 1965). In 1561 verscheen een herziene editie van het *Bonner Gesangbuch*, gevolgd door herdrukken in o.a. 1563, 1564 en 1566. Zie hiervoor G. BORK: *Die Melodien des Bonner Gesangbuches in seinen Ausgaben zwischen 1550 und 1630. Eine Untersuchung über ihre Herkunft und Verbreitung* (Köln / Krefeld 1955). Uitgebreid hierover ook W. HOLLWEG: *Geschichte der evangelischen Gesängbücher vom Niederrhein im 16.-18. Jahrhundert* (Hildesheim / New York 1971²) 1-51, 285-327.

⁴³ Ik hanteer bij de weergave van het Duitse voorbeeld de schrijfwijze die Hollweg in zijn opsomming van de gezangen uit het *Bonner Gesangbuch* hanteert: HOLLWEG: *Geschichte der evangelischen Gesängbücher* 290-303. Voor de (liturgische) functie van de gezangen verwijs ik naar W. BLANKENBURG: 'Der gottesdienstliche Liedgesang der Gemeinde', in K. F. MÜLLER & W. BLANKENBURG (Hrsg.): *Leiturgia. Handbuch des evangelischen Gottesdienstes*. 4. *Die Musik des evangelischen Gottesdienstes* (Kassel 1961) 559-660, p. 613vv. In de serie *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, uitgegeven door E. SEHLING vanaf 1902, is voor elke Duitse regio te vinden welke liederen in de kerkorde werden voorgeschreven. Een aantal liederen werd overal op hetzelfde moment gebruikt, maar er zijn veel regionale verschillen.

IX	Nu bidden wi den Heylighen Geest	Nvn bitten wir den heiligen Geist	M. Luther	Pinksterlied / begin van de dienst / voor de preek
X	God de Vader wone ons by	Gott der Vatter wohn vns bey	M. Luther / E. Alberus	Trinitatislied / na de preek
XI	Behoudt ons Heer bi dijnen woort	Erhalt vns Herr bey deinen wort	M. Luther	Na de preek / einde van de dienst
XII	Verleen ons vrede ghenadi- chlick	Da pacem domine / Verleih vns fri- den gnediglich	M. Luther	Na de preek / einde van de dienst
XIII	Ick roep tot u Heer Jesu Christ	Ich ruff zu dir Herr Jesu Christ	J. Agricola	Gebed om ge- loof, liefde en hoop
XIV	Alleyn tot u Heer Jesu Christ	Allein zu dir Herr Jesu Christ	K. Hubert	Collectief biechtlied
XV	Met vreed en vruecht vaer ick daer hen	Mit frid vnd freud ich far dahin	M. Luther	Bij begrafenis
XVI	Nu laet ons den lijf begrauen	Nvn last vns den leib begraben	M. Weisse	Bij begrafenis
XVII	O Christ wi dancken dijner goed	O Christ wir dank- en deiner Güt	N. Boie	Na het avond- maal
XVIII	O Godt wi dancken dijner goed	O Gott wir dancken deiner güt	N. Boie	Na de maaltijd
XIX	Nu wille God dat onsen sanck	Nvn wölle Got das vnsrer gsang	J. Zwick	Nieuwjaarslied voor de jeugd

De samensteller van *Londen 1566* heeft dus uit het grote aanbod van het *Bonner Gesangbuch* een selectie van veertien liederen gemaakt die,⁴⁴ samen met de vijf gezangen van Utenhove, een tamelijk compleet kerkboek oplevert. In een notendop krijgt de gebruiker gezangen waarin de hoofdzaken van de catechismus zijn verwoord (geloof, gebod, gebed), gezangen voor vaste momenten in de eredienst, gezangen voor feestdagen of rouwtijd en zelfs gezangen voor thuis aan tafel.

⁴⁴ De editie van 1561 telt naast de psalmen 177 gezangen.

Opvallend is hoe de samensteller de gezangen aanduidt. Na de laatste psalm heet het: 'Hier nae volcht die leere des Catechismi ghesanghes ghewijs', een uitdrukking die overgenomen lijkt te zijn uit het *Bonner Gesangbuch*.⁴⁵ Voor de gezangen B, C en D (van Utenhove) geldt inderdaad dat het gezangen zijn waarin het geloof, het gebod en het gebed van de catechismus zijn verwoord. Voor lied E, de oudkerkelijke avondhymne 'Christe qui lux es et dies', geldt dat echter niet. Die staat ook in het *Bonner Gesangbuch* op een andere plaats.⁴⁶ Evenzo valt op dat in het *Bonner Gesangbuch* de gezangen van doop en avondmaal onder 'catechismus' vallen. Daar doet de samensteller van *Londen 1566* echter niets mee. Een doopgezag biedt hij helemaal niet aan. De gebruikelijke lutherse avondmaalsgezangen als 'Jesus Christus vnser Heyland' en 'God sey gelobet vnd gebenedeyet' laat hij links liggen, terwijl hij het relatief late gezang van Nicolas Boie (lied xvii: 'O Christ wir danken deiner Güt') wel als avondmaalsgezag opneemt en aanduidt.⁴⁷

Nóg opvallender is hoe de samensteller na gezang v het vervolg aanduidt: 'Hier na volghen noch ander Gheestelijcke Liedekens, wt de boecken der gereformeerde Kercken versamelt'. Zoals we gezien hebben zijn, behalve het gezang van Utenhove (lied VII: 'Een dancsegghinghe ouer de drie hoofdstucken onser salicheydt'),⁴⁸ alle gezangen die dan volgen lutherliederen van de zuiverste soort. Heeft de samensteller de gebruiker willen misleiden door het etiket 'gereformeerd' te plakken op gezangen uit de lutherse traditie? Of kon de aanduiding 'boecken der gereformeerde Kercken' in die dagen ook slaan op gezangboeken in de traditie van het *Bonner Gesangbuch*? Verwijst hij misschien naar het gezangboek dat in 1567 in de Palts verscheen? Onder leiding van keurvorst Frederik III oriënteerde dit vorstendom zich meer en meer op het calvinisme, maar het eerste gezangboek dat we kennen, uit 1567, is een selectie van psalmen en ge-

⁴⁵ In het *Bonner Gesangbuch* van 1550 begint deel II met: 'Der Catechismus in gesangsweise, vnd erstlich die zehen Gebot'.

⁴⁶ In de editie van 1550 staat dit gezang onder het kopje: 'Etliche hymni die man von der H. Dreyfeltigkeit biss auff den Aduent singet', gevolgd door 'Alleyn zu dir Herr Jesu Christ' (lied XIV in *Londen 1566*). In 1561 staat de hymne tussen de liederen over de drie-eenheid. Zie HOLLWEG: *Geschichte der evangelischen Gesängbücher* 300, nr. 242. Dat zou verklaard kunnen worden uit de laatste strofe, waarin de drie-eenheid terugkomt.

⁴⁷ Dit gezang staat niet in de versies uit 1550 of 1561 van het *Bonner Gesangbuch*. Zie onder.

⁴⁸ De vraag is waarom dit gezang niet onder de catechismusliederen, en dus bij de andere Utenhove-gezangen, is opgenomen. In de bronbundels van Utenhove (UtAnd26 en Ut64) volgt het respectievelijk op het Onze Vaderlied en de Bedezang voor de Predikatie. Waarschijnlijk heeft de samensteller het op basis van de inhoud tussen een kerst- en paaslied gezet. KOOIMAN: *Luther's kerklied* 143-144 noemt het het 'merkwaardigste lied, dat Utenhove vervaardigde. Het is gebouwd op dezelfde middeleeuwsche strophe, waaraan Luther zijn kerstlied "Gelobet seystu Jhesu Christ" vastknoopte. Utenhove heeft er een lijdens- en opstandingsstrophe aan toegevoegd'.

zangen uit het *Bonner Gesangbuch*.⁴⁹ Tien van de veertien lutherliederen van *Londen 1566* staan in het gezangboek van 1567.⁵⁰ Opvallend genoeg spreekt de titelpagina van het keurvorstelijk gezangboek ook van ‘Geistliche Lieder’ om de gezangen aan te duiden. Als het waar is dat aan de editie van 1567 een vrijwel identieke uitgave uit 1565 is voorafgegaan⁵¹, dan kan de samensteller van *Londen 1566* met dit gezangboek bekend zijn geweest.⁵²

4.3. Nederlandse vertalingen

Een vraag die nog rest, is waar de Nederlandse vertalingen van deze veertien Duitse liederen vandaan komen. Nu kwam er juist in die tijd een Nederlandse vertaling van een selectie uit het *Bonner Gesangbuch* op de markt, ten behoeve van de luthersen in onder andere Antwerpen. In 1565 verscheen *Een Hantboecxken*, twee jaar later werden twee herdrukken gepubliceerd.⁵³ In de versie van 1565 staan dertien van de veertien lutherliederen van *Londen 1566*, in de tweede heruitgave van 1567 is ook het veertiende gezang opgenomen. Vergelijking van de gezangen wijst echter uit dat er grote tekstuele verschillen zijn tussen *Londen 1566* en de traditie van het *Hantboecxken*.

⁴⁹ *Psalmen und Geistliche Lieder sampt dem Christlichen Catechismo, Kirchenzeremonien und Gebeten* (Heidelberg 1567). Zie H. POPPEN: *Das erste Kurpfälzer Gesangbuch und seine Singweisen* (Lahr in Baden 1938). Vgl. HOLLWEG: *Geschichte der evangelischen Gesängbücher* 319-327.

⁵⁰ Uit de lijst die POPPEN: *Kurpfälzer Gesangbuch* 112-114 geeft, blijkt dat in de editie van 1567 gezang XII en de laatste drie gezangen (XVII-XIX) van *Londen 1566* ontbreken. In de heruitgave van 1573 staan ook de gezangen XII en XIX.

⁵¹ Volgens POPPEN: *Kurpfälzer Gesangbuch* 24-25 is het aannemelijk dat er al in 1565 een editie van het gezangboek is geweest. In 1563 had Frederik III een nieuwe kerkorde laten ontwerpen, waarin ook over de kerkzang wordt gesproken. Volgens Poppen is het onwaarschijnlijk dat dan pas na vier jaar het eerste gezangboek verschijnt waaruit de gemeente kan zingen.

⁵² Vgl. POPPEN: *Kurpfälzer Gesangbuch* 29: ‘Durch diese Zweiteilung und die Voranstellung des Psalmentheiles erweist unser Gesangbuch von vornherein erneut seine Zugehörigkeit zu den reformierten Gesängbüchern, insbesondere Süddeutschlands (...)’. Ik wijs erop dat het de vraag is in hoeverre de keurvorst van de Palts zich in 1566 wilde aanduiden als ‘gereformeerd’. Hij benadrukte bijvoorbeeld steeds trouw te zijn aan de lutherse *Confessio Augustana*. Tegelijk werkte hij in die jaren ondubbelzinnig aan ‘gereformeerde kerkelijke vernieuwingen’. Zie hiervoor: A. MÜHLING: ‘De receptie van de Heidelbergse Catechismus in Duitsland en Zwitserland’, in A. HUIJGEN et al. (red.): *Handboek Heidelbergse Catechismus* (Utrecht 2013) 109-121 (citaat op p. 113).

⁵³ *Een Hantboecxken, inhoudede de beele Psalter des H. Propheete David (...). Wt de Hocheduytsche Bonschen Sanckboeck in Nederlantscher spraken seer ghetronwelijck oergeset. (...)* (Vranckfort 1565). In 1567 verschijnt eerst: *Alle de Psalmen des H. Conincklycken Propheten Daniels (...)* (z.p., z.n. 1567), en vervolgens: *Den geheelen Souter der Koenicklycken Propheten Daniels (...)* (Wesel z.n. 1567). Zie over het *Hantboecxken* en de beide herdrukken: HOLLWEG: *Geschichte der evangelischen Gesängbücher* 25-39, 313-319; KOOIMAN: *Luther's kerklied* 63-75; LENSELINK: *Nederlandse psalmberijmingen* 471-492.

Anders is het met een liedboekje dat twaalf jaar vóór *Londen 1566* verscheen. Het werd ook in 1896 in de toren van Boskoop gevonden en het heeft waarschijnlijk als titel: *Geistlike Lieder vnd Gesenge*.⁵⁴ Het is in 1554 in Wesel gedrukt door Derick van der Straten en bevat 99 gezangen van onder anderen Luther en Speratus in het Nederrijns (of Nedersaksisch). Acquoy, die het liedboekje in 1897 beschreef, gaat ervan uit dat het in bezit geweest is van gereformeerde protestanten.⁵⁵ Vergelijken we *Londen 1566* met *Wesel 1554*, dan blijkt dat op één na alle lutherse gezangen van *Londen 1566* ook in *Wesel 1554* voorkomen. Alleen lied XIX ontbreekt.⁵⁶ Vervolgens is het opvallend dat de volgorde van de liederen in *Londen 1566* grotendeels overeenkomt met die in *Wesel 1554*.⁵⁷ Omdat het liedboek deels beschadigd is, kunnen niet alle liedteksten vergeleken worden.⁵⁸ Maar er blijft genoeg materiaal over om te kunnen constateren dat de tekstuele overeenkomsten groot zijn.

Andere vertalingen van lutherliederen in het Nederlands die beschikbaar waren in 1566, ken ik niet.⁵⁹ Getuige de grote mate van overeenkomst tussen *Wesel 1554* en *Londen 1566*, lijkt het me goed mogelijk dat de samensteller van het

⁵⁴ Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 1709 F 24. Niet in TB; NB, nr. 19981. Het formaat is 16°; het telt 124 bladen en een register. De titel en de eerste 33 bladzijden zijn zwaar beschadigd. Het boekje bestaat uit twee delen; deel 2 begint op Blat 47a. De titel van het tweede deel luidt: *Geistlike Leder vnd Gesenge van framen Christen gemaket, welckere nicht ym Wittenbergesche Sangbökelin stan*. Een klein aantal liederen heeft een melodie, de meeste echter niet, ook geen melodieverwijzing.

⁵⁵ ACQUOY: 'De vijf' 119-126. Vgl. KOOIMAN: *Luther's kerklied* 149-153, die zegt dat het boekje het eigendom geweest moet zijn van een 'Gereformeerd voelend man'. J. R. LUTH: 'Hymnodie in Ostfriesland und den Niederlanden im 16. und 17. Jahrhundert. Beispiele einer gemeinschaftlichen Liedkultur', in *Emder Jahrbuch für historische Landeskunde Ostfrieslands* 93 (2013) 121-134, p. 125 spreekt van 'eines der ersten Beispiele eines reformierten Gesangbuchs'.

⁵⁶ Ook lied I en III staan in *Wesel 1554* (Blat 13v en 14r). Maar het is duidelijk dat in *Londen 1566* de versies van Utenhove zijn opgenomen. Zo telt lied I bij Utenhove een strofe meer.

⁵⁷ De liederen in *Wesel 1554* zijn net als in *Londen 1566* niet genummerd. Ik som mijn nummers van *Londen 1566* op met tussen haakjes het Blat-nummer in *Wesel 1554*: V (44v), VI (4v), VIII (7r), IX (10r), X (10v), XI (24r), XII (24v), XIII (63v), XIV (67v), XV (6r), XVI (46r), XVII (98v), XVIII (99v). Gesteld dat *Wesel 1554* als bron voor *Londen 1566* is gebruikt, dan is lied V naar voren gehaald en geplaatst tussen de catechismusliederen. Vervolgens zijn lied VI tot en met XIV in de volgorde van Wesel overgenomen. Nummer XV en XVI zijn in Londen een aparte rubriek met begrafenisliederen. Aan het eind zijn een avondmaals- en een maaltijdlied uit deel 2 van *Wesel 1554* overgenomen. Vgl. ACQUOY: 'De vijf' 123-126, waar het register met eerste regels van het liedboekje wordt weergegeven.

⁵⁸ De helft van de liederen waar het om gaat staat in het deel van *Wesel 1554* dat zwaar beschadigd is.

⁵⁹ De Nederlandse Liederbank kent geen Nederlandstalige bron van vóór 1567 waarin de veertien lutherliederen in deze versie voorkomen.

Londense boekje *Wesel 1554* als bron heeft gebruikt. Ook hier is geen sprake van een een-op-een overname, want de spelling werd aanzienlijk aangepast. De samensteller heeft dan een selectie gemaakt uit een boekje met lutherliederen dat al twaalf jaar onder gereformeerden circuleerde, en dat wellicht als 'boek der gereformeerde Kercken' bekendstond.⁶⁰ Misschien heeft hij daarbij het *Bonner Gesangbuch*, het gezangboek van de Palts of het *Hantboecxken* als model voor ogen gehad, gezien de catechismusliederen waar het gezangendeel mee opent.⁶¹

Blijft over de vraag waar de samensteller van *Londen 1566* zijn laatste gezang (lied XIX) vandaan heeft gehaald. Het nieuwjaarslied voor de jeugd stond in Nederlandse vertaling in het *Hantboecxken* van 1565, maar die versie wijkt nogal af van die van *Londen 1566*. Wellicht is hier sprake van een eigen vertaling uit het Duits, door de samensteller of door iemand anders.

Dat de samensteller na lied V spreekt van geestelijke liederen uit de 'boecken' (meervoud) der gereformeerde kerken, zou in bovenstaande redenering kunnen verwijzen naar zowel *Wesel 1554* als een versie van het *Bonner Gesangbuch* (bijvoorbeeld het gezangboek van de Palts).

5. Relatie tot *Boskoop 1566*

Zoals in de inleiding al is beschreven, is sinds Acquoy's artikel uit 1896 steeds gesteld dat *Londen 1566* een vermeerderde herdruk is van het Boskoopse boekje dat Acquoy had gevonden. Daar lijkt ook veel voor te zeggen, gezien de overeenkomst in titel, vorm van uitgave (psalmen met 'Argument' en melodieaanwijzing maar zonder melodie), de aanduiding 'nu nieu ghecorrigeert, ende vermeerdert', en het feit dat de psalmen bij beide worden voorafgegaan door 'Een cort Ghebedt voor die Predicatie'. Er zijn echter ook aanzienlijke verschillen, en dan niet alleen tekstueel en typografisch. Het meest in het oog springt het inhoudelijke verschil als het gaat om de gezangen. Anders dan steeds is gedacht, komt het grootste deel van de gezangen van *Boskoop 1566* niet terug in *Londen 1566*. De volgende zeven gezangen staan in *Boskoop 1566*:⁶²

⁶⁰ Vgl. LUTH: *Daer wert* 40-41, die stelt dat het niet onmogelijk is dat een aantal van de liederen uit *Wesel 1554* deel uitmaakte van de negentien gezangen in het Londense liedboekje, 'zodat Lutherse liederen niet meer uit aparte edities als die van 1554 gezongen behoeften te worden'.

⁶¹ Het idee van de vooropplaatsing van de catechismusliederen is niet aan *Wesel 1554* ontleend. Hoewel het begin van het liedboekje (titelblad, eventuele inleiding et cetera) verloren is gegaan, is wel duidelijk dat het boekje begint met liederen voor de kersttijd: 'Nu kum der Heyden Heylandt', 'Christum Wy sollen lauen schon' en 'Gelauet systu Iesu Christ' zijn de eerste drie.

⁶² Het eerste gezang staat vooraan; na de Psalmen 1, 2, 79, 115, 130, 128 en 143 volgen de andere zes. De nummering is van mij.

- A Een cort Ghebedt voor die Predicatie
- B Dat ghebedt ons Heeren Iesu Christi
- C Die tien Gheboden des Heeren
- D Den Lofsang Zacharie
- E Den Lofsang der ionckfrouwen Marie
- F Den Lofsang van Symeon
- G Simbolum Apostolorum / dat is een corte bekentenisse des waren Christen gheloofs

Het zijn de zeven gezangen (gebed voor de preek, gebed, gebod, drie cantica en geloof) die ook voorkomen in de eerste uitgave van het psalmboek dat Petrus Dathenus in 1566 publiceert; reden waarom Lenselink *Boskoop 1566* typeert als een 'gemengd Utenhoviaans-Datheens gezangboekje'.⁶³ Feit is dat alleen de gezangen A en B uit de Utenhove-traditie stammen en teruggaan op Duitse voorbeelden. De gezangen C-G in *Boskoop 1566*, waarschijnlijk vertalingen van Dathenus, zijn geënt op het Franse psalter. Als *Londen 1566* al een uitgebreide heruitgave van *Boskoop 1566* is, dan kiest de samensteller ervoor om in de tweede uitgave alleen de twee op Duitsland georiënteerde Utenhove-gezangen van *Boskoop 1566* op te nemen. Die stonden, zoals we gezien hebben, overigens ook in de bundel Ut64. Voor andere liederen waarin 'die leere des Catechismi ghesanghes ghewijs' wordt verwoord (de gezangen ii-v), kiest de samensteller van *Londen 1566* voor Utenhove in plaats van voor Dathenus (het Simbolum Apostolorum en de tien geboden) en voor een Duits lied (de Hymnus). De cantica van Dathenus laat hij links liggen.

Deze inhoudelijke verschillen tussen *Boskoop 1566* en *Londen 1566* zijn dusdanig, dat mijns inziens de vraag gesteld moet worden óf de laatste wel gezien kan worden als een vermeerderde herdruk van de eerste. Kan het ook zo zijn dat bij *Londen 1566* met de aanduiding 'De Psalmen Davids' wordt verwezen naar de uitgaven van Utenhoves psalmen in Londen van 1561 en 1566? Die worden aangeduid met respectievelijk 'Hondert Psalmen Davids' en 'De Psalmen Davids', terwijl *Boskoop 1566* slechts spreekt van 'Sommighe Psalmen'. Dan zou de samensteller van *Londen 1566* een gecorrigeerde versie van Utenhoves psalmen hebben willen bieden, waarbij de aanduiding 'ende vermeerderd' op de gezangen zou kunnen slaan. De opzet van de psalmen ('Een cort Ghebedt voor die Predicatie' voorop en de zeven psalmen van *Boskoop 1566* vooraan) maakt het echter waarschijnlijk dat de samensteller van *Londen 1566* wel bekend is geweest met *Boskoop 1566* en dat liedboekje misschien zelfs als uitgangspunt heeft genomen voor zijn eigen bundel.

In ieder geval roept het bovenstaande de vraag op wie de drukker geweest kan zijn van *Londen 1566*.

⁶³ LENSELINK: *Nederlandse psalmberijmingen* 497. De zeven gezangen staan bij Dathenus in een iets andere volgorde (C, D, E, F, G, B, A) en hebben een iets andere spelling. Op de vraag wat de relatie is tussen de gezangen in het Boskoopse boekje en die in de berijming van Dathenus ga ik in mijn dissertatie dieper in.

6. De drukker

Het Londense boekje is een zogenoemde anonieme druk, waarbij elke aanwijzing over de plaats van uitgave en de drukker ontbreekt. In het hymnologisch onderzoek is er echter meestal van uitgegaan dat het om een uitgave van Gillis van der Erven te Emden gaat.⁶⁴ Voornaamste reden is dat Le Long in zijn beschrijving uit 1751 meldt dat achter het liedboekje een editie van *Een corte ondersoeking des gheloofs* is gebonden. Ook die uitgave meldt geen plaats van uitgave of naam van drukker, maar Le Long zegt dat het houten plaatje op de titelpagina door Van der Erven werd gebruikt. Omdat beide boekjes in hetzelfde jaar verschenen en hetzelfde lettertype zouden hebben, zijn ze ongetwijfeld van dezelfde pers gerold, aldus Le Long.⁶⁵ Acquoy, die het Londense boekje in verband bracht met het door hem gevonden Boskoopse boekje, noteert weliswaar dat de ‘onachtzame druk’ van *Boskoop 1566* veeleer aan een andere pers dan die van Van der Erven doet denken, maar gaat uit van Le Longs uitspraken over *Londen 1566*. Als dat de vermeerderde uitgave van *Boskoop 1566* is, dan ligt het voor de hand dat ook *Boskoop 1566* in Emden is gedrukt.⁶⁶

Nu heeft de boekwetenschap de *Corte ondersoeking* intussen weten te identificeren als een uitgave van Harman Schinckel te Delft. Deze schoolmeester, die vanaf 1563 onder eigen naam enkele rooms-katholieke boeken drukte, gaf in 1566 anoniem een aantal protestantse geschriften uit, waarvoor hij in 1568 in de gevangenis belandde en ter dood werd veroordeeld. Bij zijn anonieme uitgaven gebruikte Schinckel een aantal keer een imitatie van het drukkersmerk van Gillis van der Erven op het titelblad.⁶⁷ Zo ook bij de uitgave van de *Corte ondersoeking* uit 1566, waarvan W. Heijting heeft aangetoond dat het een uitgave van Schinckel is.⁶⁸

Diezelfde boekwetenschap zet ons ook voor *Londen 1566* op het spoor van Harman Schinckel te Delft. De Amsterdamse bibliograaf Paul Valkema Blouw (1916-2000) heeft in zijn repertorium uit 1998 het Londense boekje namelijk toegeschreven aan Schinckel,⁶⁹ en die toeschrijving kan als betrouwbaar worden gezien.⁷⁰

⁶⁴ Ook de catalogus van de British Library meldt: ‘[Emden: G. van der Erven], 1566’.

⁶⁵ LE LONG: *Kort Historisch verbaal* 74: ‘En vermits die beide Boekjes in een zelve Jaar, en met eenderlei letters gedrukt zyn, zullen ze buiten twyfel ook van eene Druk Perse gekomen zyn’.

⁶⁶ ACQUOY: ‘De vijf’ 103. Ook PIJPER: *Jan Utenbove* 226-228 gaat uit van Van der Erven als drukker.

⁶⁷ DE LA FONTAINE VERWEY: *Harman Schinckel* 38-39.

⁶⁸ Zie HEIJTING: *De catechismi* I, 204-205, nr. B 7.10.

⁶⁹ TB, nr. 4123; in navolging van Valkema Blouw doen ook Pettegree & Walsby dat: NB, nr. 4177.

⁷⁰ Aldus W. Heijting (schriftelijke mededeling 15-12-2013). Volgens Heijting berusten de toeschrijvingen van Valkema Blouw op een vaste methode: de verschillende lettertypen in een anonieme druk moeten in combinatie gedocumenteerd kunnen worden bij

Dat gegeven opent een nieuw perspectief op het Londense boekje. De aanduiding 'diemen in die Christen gemeynthen in dese Nederlande is ghebruychende' op het titelblad kan het volle pond krijgen, nu aangenomen mag worden dat Delft de plaats van uitgave blijkt te zijn geweest en niet het buiten de Nederlanden liggende Emden. Maar er is meer. Mogelijk kan ook een leemte opgevuld worden in het boekwetenschappelijk onderzoek naar Schinckel. We weten namelijk dat de Delftse drukker een psalmboek heeft gedrukt, dat tot nog toe echter niet is geïdentificeerd. Toen Harman Schinckel op 12 april 1568 voor verhoor voor de schout van Delft werd geleid, lag op tafel de in beslag genomen voorraad drukwerk. Op de vraag van de schout welke boeken Schinckel zoal gedrukt had, antwoordde deze: 'Het Psalmboek, den Catechismus, de bekentnisse des Geloofs, de corte belijdinge des Geloofs, en een Boecje van het Heylich Nachmael'. Vijf boeken die hij na 23 augustus 1566 had uitgegeven. Hoe hij aan de kopij was gekomen? wilde de schout weten. 'De Copijen waren vol op, in alle mans handen, alleen die Copije van het H. Avontmael heeft my een Predicant gegeven, die het overgeset hadde, uyt den Hoochduytschen Tale', zo verklaart Schinckel.⁷¹

De la Fontaine Verwey heeft geprobeerd de vijf geschriften die Schinckel noemt, te identificeren. Dat lukte hem voor twee van de vijf: een uitgave van de Heidelbergse Catechismus en een Nederlandse vertaling van Guido de Brès' *Confession de foy*. De overige drie kon De la Fontaine Verwey niet thuisbrengen. Later heeft W. Heijting zowel het boekje over het heilig avondmaal als de *Corte belijdinghe des gheloofs* achterhaald.⁷² Blijft over het psalmboek waarvan Schinckel rept. Dat is nog niet geïdentificeerd. De la Fontaine Verwey ging ervan uit dat Schinckel een versie van het psalmboek van Petrus Dathenus bedoelde, waarvan in 1566 meerdere drukken verschenen. Geen enkele bewaard gebleven uitgave van Dathenus' psalmen komt echter in aanmerking als een druk van Schinckel. Mogelijk is het een uitgave geweest zonder noten (Schinckel kon geen noten drukken) die we slechts kennen uit een achttiende-eeuwse beschrij-

één bepaalde drukker. 'Archiefstukken (brieven, rechtbankverslagen e.d.), indien beschikbaar, worden door hem eveneens aangevoerd om toeschrijvingen te onderbouwen'. De methode van Valkema Blouw 'is exact en sluitend, en berust nooit op giswerk of speculatie. Ook na jaren houden zijn toeschrijvingen stand'. Zelf heeft Heijting ter controle het typografisch materiaal in *Londen 1566* nog eens geïnspecteerd. Zijn conclusie: 'Bij een vergelijking met andere drukken van Schinckel waarvan ik thuis reproducties heb liggen, trof ik niets aan dat pleit tegen een toeschrijving aan zijn drukkerij. Eén lettertype trof ik in mijn materiaal niet aan, namelijk de zgn. unciaal (de antiek ogende, afgeronde, wat grotere letters waarmee de strofen van de psalmen beginnen). Valkema Blouw heeft deze uncialen stellig niet over het hoofd gezien, en heeft kennelijk geoordeeld dat deze letters tot de voorraad van Schinckel behoorden of konden behoren'.

⁷¹ Zie DE LA FONTAINE VERWEY: *Harman Schinckel* 57-62, waar de brief van Schinckel aan zijn vrouw over zijn verhoor is afgedrukt (citaat op p. 58).

⁷² HEIJTING: *De catechismi* I, 282-283, nr. B 14.1. Vgl. J. STELLINGWERF: 'De Corte Belijdinghe van Marnix van St. Aldegonde', in *Transparent* 6/1 (1995) 9-13.

ving, aldus De la Fontaine Verwey.⁷³ Hij oppert nog of het liedboekje *Boskoop 1566*, dat hij gezien heeft, door Schinckel bedoeld kan zijn, maar dat boekje ‘komt stellig niet van de persen van de Delvenaar’. De la Fontaine Verwey weet van het boekje *Londen 1566*, dat hij echter alleen uit de beschrijving van Le Long kent. ‘Dubbel jammer is het, dat het andere bundeltje dat Le Long bezat, niet tevoorschijn gekomen is. Hierover valt nu niets te zeggen’.⁷⁴

Er is, gezien het bovenstaande, veel voor te zeggen dat *Londen 1566* het psalmboek is waarover Schinckel in zijn verhoor spreekt. Een ander psalmboek uit zijn drukkerij kennen we niet. Of hij er meer dan één vervaardigd heeft, weten we niet. Feit is dat hij pas in de tweede helft van 1566 begon met het in het geheim drukken van protestantse geschriften en dat het psalmboek waarover hij spreekt waarschijnlijk in datzelfde jaar is gedrukt.⁷⁵ Feit is ook dat Schinckel geen noten kon drukken en dat *Londen 1566* eveneens geen muzieknoten bevat. Daarnaast is er nog het gegeven dat, toen drukker Van der Erven in Emden in 1566 overleed, diens knecht naar Delft verhuisde en bij Schinckel ging werken.⁷⁶ Dat kan verklaren waarom Schinckel met de Emders variant van Utenhoves psalmen aan de slag ging.

De la Fontaine Verwey geeft in zijn boekje een typering van Harman Schinckel. Dat deze vaak is vereerd als een bloedgetuige en martelaar van het gereformeerde geloof, acht hij niet juist. De la Fontaine Verwey noemt hem liever een humanist. Iemand die niet meer tot de rooms-katholieke Kerk behoorde, maar ook geen calvinist was. In Schinckel herkennen we volgens De la Fontaine Verwey ‘een vertegenwoordiger van de brede schare gematigden, de aanhangers van Erasmus’ op wie de latere dogmatische scheidslijnen nog niet van toepassing waren.⁷⁷ Als deze typering juist is, kunnen we ook het psalmboek *Londen 1566* zien als een liedboekje waarin verschillende protestantse tradities (gereformeerd en luthers) bijeen zijn gebracht. Het zou overigens ook zo kunnen

⁷³ DE LA FONTAINE VERWEY: *Harman Schinckel* 33, 36. Zie voor een lijst met edities van Dathenus’ psalmen tussen 1566 en 1585; W. HEIJTING: ‘De psalmberijmingen van Marnix en Datheen en het “particulier interest” van de boekverkopers’, in W. HEIJTING: *Profijtelijke boekskens. Boekcultuur, geloof en gewin. Historische studies* (Hilversum 2007) 124-142, p. 135-142. Ook Heijting schrijft geen van de edities van Dathenus’ psalmen uit 1566-1567 toe aan Schinckel.

⁷⁴ DE LA FONTAINE VERWEY: *Harman Schinckel* 35.

⁷⁵ Vgl. DE LA FONTAINE VERWEY: *Harman Schinckel* 33: het psalmboek ‘is stellig zijn belangrijkste bijdrage geweest tot de religieuze propaganda in het wonderjaar’.

⁷⁶ DE LA FONTAINE VERWEY: *Harman Schinckel* 39.

⁷⁷ DE LA FONTAINE VERWEY: *Harman Schinckel* 55. Volgens hem is Schinckel te typeren als ‘een humanist in Erasmiaanse, in Nederlandse zin: een man, die een goed classicus wilde zijn om een beter Christen te worden; een voorstander van verdraagzaamheid, die de vrede liefhad, maar niet kon laten in verzet te komen, wanneer de vrijheid van geweten geschonden werd’.

zijn dat vooral economische motieven Schinckel ertoe hebben gebracht om boeken te drukken waar op dat moment grote vraag naar was.⁷⁸

Ten aanzien van *Londen 1566* mogen we dus, op grond van het werk van Valkema Blouw, aannemen dat Harman Schinckel de drukker is. Maar hoe zit het met *Boskoop 1566*? Het liedboekje is in het verleden vaak toegeschreven aan Gillis van der Erven te Emden, vanwege het vermeende verband met *Londen 1566*, dat volgens Le Long in Emden gedrukt zou zijn.⁷⁹ Nu in het voorgaande de aanneme is aangevochten dat *Londen 1566* een vermeerderde herdruk van *Boskoop 1566* is, en Schinckel de drukker van *Londen 1566* lijkt te zijn, komt ook de toeschrijving van *Boskoop 1566* aan Van der Erven op losse schroeven te staan. Het ligt juist meer voor de hand om ook bij *Boskoop 1566* de aanduiding 'in dese Nederlanden' in de titel alle gewicht te geven. Dit temeer daar het ook bij *Boskoop 1566* gaat om een geheime uitgave, wat er naar alle waarschijnlijkheid op wijst dat de drukker in gevaarvolle omstandigheden zijn werk moest doen.⁸⁰ Welke drukker in de Nederlanden dan dit 'gemengd Utenhoviaans-Datheens gezangboekje' publiceerde, blijft op dit moment een openstaande vraag.⁸¹

⁷⁸ Zelf zegt hij tijdens het verhoor dat hij met het drukken van verboden boeken 'geen andere meyninghe oyt ghehad en hebbe, dan een stuyver te winnen en conquesteren, sonder nochtans yets te misdoen teghens de Conincklijcke Majesteyt'. Daarmee verwijst hij naar het akkoord van 23 augustus 1566, waarin landvoogdes Margaretha van Parma toezegde dat de plakkaten op het gebied van de religie en het drukken voorlopig buiten werking waren gesteld. Schinckel gaf de boeken anoniem uit, omdat hij Delft 'in geen haet brengen en woude'. Zie DE LA FONTAINE VERWEY: *Harman Schinckel* 18, 45, 59 (tweede citaat) en 61 (eerste citaat). De la Fontaine Verwey stelt echter dat de waardige en principiële manier waarop Schinckel zijn verdediging voerde, niet past bij het beeld van een speculant (p. 51).

⁷⁹ Overigens veronderstelde F.C. Wieder al in 1900 op basis van typografische kenmerken dat *Boskoop 1566* niet in Emden maar in de Nederlanden is gedrukt. Hij doet de suggestie dat de drukker Steven Joessen in Kampen geweest kan zijn. Zie F.C. WIEDER: *De Schriftuurlijke Liedekens. De liederen der Nederlandsche Hervormden tot op het jaar 1566. Inhoudsbeschrijving en bibliographie* (Den Haag 1900) 154-155, nr. LXIX. G.H.A. Krans heeft die suggestie een halve eeuw later echter ontkracht. Zie G.H.A. KRANS: 'Steven Joessen, drukker en uitgever te Kampen van c. 1550-1581', in *Het Boek* 30 (1949-1951) 91-115.

⁸⁰ Vgl. H. SLENK: 'Jan Utenhove's Psalms in the Low Countries', in *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 49 (1968-1969) 155-168, p. 163, die benadrukt dat het bij zowel *Boskoop 1566* als *Londen 1566* om geheime publicaties gaat (zonder naam en plaats), wat volgens hem net als de titel op de Nederlanden wijst.

⁸¹ Valkema Blouw (TB, nr. 4668) zag geen argumenten om *Boskoop 1566* aan een bepaalde drukker toe te schrijven. Pettegree & Walsby (NB, nr. 4189) volgen hem daarin.

7. Lutherliederen bij gereformeerden

Het Londense boekje met daarin een aantal lutherse liederen bedoeld voor gereformeerde gelovigen in de Nederlanden is voor zover we weten enig in zijn soort als het gaat om het jaar 1566. Toch staat het niet op zichzelf. Jan Luth heeft in tal van publicaties aandacht gevraagd voor liederen uit de lutherse traditie die onder gereformeerden circuleerden en in de eredienst gebruikt werden, vooral in het noorden en oosten van het land, tot in de negentiende eeuw toe.⁸² Als we ons beperken tot de zestiende eeuw, dan moeten een paar uitgaven genoemd worden. Hierboven kwam al de bundel *Geistlike Leder vnd Gesenge* die in 1554 in Wesel gedrukt werd aan de orde. Dit liedboekje zou het bezit geweest zijn van een gereformeerd denkend iemand. Na het Londense boekje uit 1566 is het eerste gereformeerde psalmboek waarin ook lutherliederen staan het zogenoemde *Emder Enchiridion* uit 1574: een uitgave van de psalmen van Dathenus bestemd voor de gereformeerde gemeente in Emden, die voor een groot gedeelte uit Nederlandse vluchtelingen bestond. Naast de 150 psalmen van Dathenus en de gebruikelijke zeven gezangen van Dathenus zijn er twaalf gezangen uit de lutherse traditie toegevoegd, 'diemen ghemeynlick in de ghemeyn te te Embden gebruyckt', aldus het titelblad. Vijf gezangen gaan, zonder melodie, aan de psalmen vooraf; zeven gezangen, waarvan drie met melodie, volgen op de gezangen van Dathenus. Een eerste druk van dit boekje zou al uit 1567 kunnen stammen. Een uitgave in Leeuwarden in 1586 met de psalmen van Dathenus 'beneffens eenige Lieder van Lutherus en andere' kan een herdruk van 1574 geweest zijn.⁸³

Vergelijken we *Londen 1566* met *Emden 1574*, dan valt op dat de collectie lutherliederen in beide bundels maar gedeeltelijk overlapt. Van de twaalf lutherliederen in *Emden 1574* staan er zes ook in *Londen 1566*:⁸⁴

⁸² Zie o.a. LUTH: *Daer wert* passim; IDEM: 'Een eigen repertoire. Over de invloed van gezangen uit de lutherse traditie in Groningen', in P. VAN DIJK (red.): *Een pronkjuweel op het Hogeland. Het Arp Schnitger-orgel te Uithuizen* (Zutphen 2004) 129-149; LUTH: 'Hymnodie'.

⁸³ Zie over het Emders boekje uitgebreid: W. HOLLWEG: 'Das Gesangbuch für die niederländische Flüchtlinge in Emden vom Jahre 1574 und seine Auswirkungen auf den Kirchengesang der reformierten Gemeinden Ostfrieslands', in *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 41 (1961) 39-58; vgl. KOOIMAN: *Luther's kerklied* 158-163; LUTH: *Daer wert* 68-79 geeft een kopie van de lutherse gezangen uit het liedboekje; vgl. IDEM: 'Hymnodie' 126-127. De uitgave van 1586 bij Peter Hendrickszoon van Campen te Leeuwarden, geproduceerd op kosten van de Staten van Friesland, is alleen bekend van een beschrijving van Le Long; zie LE LONG: *Kort historisch verhaal* 130.

⁸⁴ De gezangen I en IV in *Londen 1566* staan in *Emden 1574* onder de zeven Dathense gezangen en worden daar dus niet als lutherlied getypeerd.

Londen 1566

- Wy ghelooouen in eenen God alleyn (II)
- Christe die sijt dach ende licht (V)
- Behoudt ons Heer bi dijnen woort (XI)
- Verleen ons vrede ghenadichlick (XII)
- Ick roep tot u Heer Jesu Christ (XIII)
- O Christ wi dancken dijner goed (XVII)

Emden 1574

- Wy ghelooouen all aen eenen Godt
- Christe die du bist dach ende licht
- Erholdt ons Heere by dynen woort
- Verleent ons Vrede ghenadichlick
- Ick roepe tot dy Heere Jesu Christ
- O Christ wy dancken dyner Goedt

Zes lutherliederen in *Emden 1574* staan echter niet in *Londen 1566*:

Emden 1574

- Kom hillige Geist HEERE Godt
- Sy lof ende eer met hooghen prijs
- O Lam Godes onschullich
- Coemt heylighe Gheest
- Een vaste Borch is onse God
- Nu loue myn Siele den Heeren

Deze zes gezangen hadden alle een liturgische functie tijdens de eredienst in Emden.⁸⁵ Gezien het feit dat *Londen 1566* voor sommige momenten in de liturgie andere gezangen aanbiedt dan later in Emden gebruikelijk is,⁸⁶ lijken we met twee verschillende lijnen in de lutherse traditie te maken te hebben. De lijn van *Emden 1574* is ook later nog aanwijsbaar. De lijn van *Londen 1566* lijkt echter verdwenen te zijn.⁸⁷

8. Kerkelijke besluiten

Dat aanhangers van Calvijn in de zestiende eeuw niet alleen psalmen van Utenhove en Dathenus zongen, maar ook liederen van Luther, weten we ook uit

⁸⁵ Zie LUTH: *Daer wert* 71-74; IDEM: 'Eigen repertoire' 132. Van de twaalf lutherse gezangen had alleen de hymne 'Christe die du bist dach ende licht' geen liturgische functie.

⁸⁶ Bij *Londen 1566* is lied X ('God de Vader wone ons by') een gezang na de preek, in Emden 1574 is dat 'Sy lof ende eer met hooghen prijs'. In *Emden 1574* staan twee avondmaalsliederen ('O Christ wy dancken dyner Goedt' en 'O Lam Godes onschullich'), waarbij vooral de laatste bekend is geworden als lied tijdens de avondmaalsliturgie. *Londen 1566* heeft zijn eigen avondmaalslied: 'O Christ wi dancken dijner goed'.

⁸⁷ Ook na 1600 zijn er uitgaven met lutherliederen geweest die door gereformeerden werden gebruikt. LUTH: 'Hymnodie' 134 maakt een vergelijking tussen *Emden 1574* en twee zeventiende eeuwse uitgaven: een bundeltje uit 1648 dat in Zwolle is gedrukt en tien Duitse liederen bevat, en een Bijbel uit 1663 die in Groningen werd uitgegeven waarachter twaalf lutherliederen zijn toegevoegd. De overeenkomsten tussen deze drie bundels zijn aanzienlijk. Een aantal liederen uit *Londen 1566* komt echter in geen van de drie latere uitgaven terug.

andere bronnen. Uit een beschrijving van een hagenpreek in Gent op 29 juni 1566 blijkt dat dat ook al in het jaar van de Beeldenstorm gebeurde:⁸⁸

Dees psalmzanghen bevielen de lieden vander nieuwer religie [de gereformeerden, JvdK] zoowel, dat zij die met hoopen van ij of iij hondert, werden zijnghende tsavonts up diveersche straten ende steghen vande stadt; want men wartse alle avonde sijnghende met sommighe liedekins van Luther.

Vanaf het zogenoemde Convent van Wezel (1568) en de eerste synode in Emden (1571) hebben de kerkelijke leiders echter benadrukt dat in de gereformeerde Kerk alleen de psalmen van Dathenus gezongen mochten worden, inclusief de enkele gezangen die daarbij gevoegd waren. Toch blijkt keer op keer dat er in de praktijk meer gezongen werd. Zo stelt de provinciale synode van Dordrecht 1574 dat men geen andere ‘gheestelicke liedekens’ mag zingen, maar tot nader order tevreden moet zijn met de gezangen in Dathenus’ berijming:⁸⁹

Op het voorstellen, Of het nut ware datmen benefens den Psalmen Dauids ghedichtet door Dathenum enighe andere gheestelicke liedekens ende psalmen van de anderen gheleerden luiden ghemaect indē Kercken ghebruijckte, Is vanden broederen besloten dat men met den Psalmen Datheni mitsgaders t’ gunt datter bij is te vreden sal wesen, tot dat indē Sijnodo generali anders besloten sal sijn.

Zeven jaar later, tijdens de nationale synode van Middelburg in 1581, staat het onderwerp weer op de agenda. Nu wordt echter opmerkelijk genoeg aan de afgevaardigden van Overijssel toegestaan om een aantal liederen van Duitse herkomst te laten drukken voor gebruik:⁹⁰

Dien van oueryssel is vut seker respect toegelaten eenige der lichste psalmen dauids, tot XII oft meer toe, besonder te drucken, ende daer bye enige oostersche vutgelesen gesangen, om alsoe de boeren aldaer te gewinnen tot gebruyck der psalmen dauids.

Vaak is de vraag gesteld uit welke bundels dergelijke Duitse liederen gezongen kunnen zijn. Genoemd worden dan het *Emder Enchiridion* uit 1574 en de bundel uit 1586 die in Leeuwarden moet zijn gedrukt. Ook is wel verwezen naar lutherse en doopsgezinde liedboeken waaruit de gereformeerden konden putten.⁹¹

⁸⁸ Vgl. voor een uitvoeriger citaat: LUTH: *Daer wert* 43-44.

⁸⁹ F.L. RUTGERS (red.): *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw* (?s-Gravenhage 1889) 142.

⁹⁰ RUTGERS: *Acta* 372. Vgl. LUTH: *Daer wert* 55-68 voor een overzicht van de kerkelijke besluiten in de zestiende eeuw ten aanzien van de kerkzang.

⁹¹ Zo LUTH: *Daer wert* 57: ‘Er was keuze genoeg uit de Lutherse en Doopsgezinde liedboeken en uit de liederen die door Gereformeerden buiten de liturgie gezongen wer-

Het liedboekje *Londen 1566* laat zien dat er al in het jaar van de Beeldenstorm een drukker is die ten behoeve van de gereformeerden een selectie van lutherliedertjes op de markt brengt waarvan hij in ieder geval suggereert dat die door (gereformeerde) christenen in Nederland gebruikt zijn: tijdens de eredienst, tijdens begrafenissen en thuis. Helaas weten we niets over oplage en verspreiding van het boekje. Maar het zou zomaar kunnen zijn dat de diverse synodes die zich keerden tegen het gebruik van andere gezangen dan die van Dathenus in de eredienst, onder andere de liederen uit het Londense boekje op het oog hadden.

9. Conclusie

De herontdekking van de inhoud van het boekje *Londen 1566* is op een aantal punten van groot belang. Als eerste wordt een vervelende leemte in het hymnologisch onderzoek van wetenschappers als J.G.R. Acquoy, S.J. Lenselink en J. R. Luth opgevuld. Tegelijk wordt een aantal aannames met betrekking tot zowel *Boskoop 1566* als *Londen 1566* gecorrigeerd: beide boekjes zijn niet zomaar een eerste en tweede druk van dezelfde uitgave; de drukker van *Boskoop 1566* moet waarschijnlijk niet in Emden maar in de Nederlanden gezocht worden; en *Londen 1566* mag, op basis van wat de boekwetenschap heeft opgeleverd, worden beschouwd als een uitgave van Harman Schinckel te Delft.

In de tweede plaats biedt *Londen 1566* een nieuwe en vroege bron voor onze kennis van het gebruik van lutherliedertjes door gereformeerden aan het begin van de reformatie in de Nederlanden. Het ‘gemengde liedboekje’ (gereformeerde psalmen en lutherse gezangen) laat tevens zien dat de latere afbakening tussen ‘luthers’ en ‘gereformeerd’ op de Nederlandse kerkelijke kaart in 1566 nog niet zo duidelijk was: de drukker van dit verboden psalmboek kon aan gebruikers van de psalmen van Utenhove (calvinisten) gezangen van Luther aanbieden met de mededeling dat hij ze uit de boeken van de gereformeerde kerken had verzameld. De ‘nieuwe religie’ kon in deze jaren van de reformatie in de Nederlanden blijkbaar nog verschillende accenten hebben, die door elkaar liepen.⁹²

Het hervonden liedboekje zet ten slotte de synodebesluiten van de eerste vergaderingen van de gereformeerde Kerk in de zestiende eeuw ten aanzien van

den’, waarbij hij doelt op diverse uitgaven van de *Veelderhande liedekens* die tussen 1556 en 1566 werden uitgegeven.

⁹² Vgl. H. J. SELDERHUIS (red.): *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis* (Kampen 2010²) 238 over de vroegereformatorische ontwikkelingen in de Nederlanden: ‘Ook al zijn er in de verschillende periodes lutherse, doperse en calvinse accenten op te merken, de voorstelling dat de Reformatie in de Nederlanden in de drie fasen van lutheranisme, doperdom en calvinisme verlopen zou zijn, is onhoudbaar gebleken. De hervormingsbeweging was zowel wat haar historisch verloop als haar theologische inhoud betreft te pluriform voor een dergelijke indeling’.

de kerkzang in een nieuw perspectief. Het gebruik van andere ‘gheestelike liedekens’ waartegen in 1574 gewaarschuwd wordt en de ‘oostersche gesangen’ waarover men in 1581 spreekt – het zou allemaal wel eens te maken kunnen hebben met boekjes als *Londen 1566*.

Summary

Lutheran Hymns for the Reformed Faithful. A Description and Interpretation of a Previously Unnoticed Dutch Hymn Book from 1566

In 1897, church historian J.G.R. Acquoy from Leiden published an article in *Archief voor Nederlandsche kerkgeschiedenis*, in which he described five booklets that were recently found in the church tower of Boskoop, a tiny village close to Gouda. One of the booklets turned out to be a hymnbook dating back as far as 1566, containing psalms and hymns sung during open-air gatherings in The Netherlands. Based on some eighteenth century document it was assumed another songbook should exist: an enlarged reprint of the Boskoop hymnbook, published too in 1566. According to this source, this hymnbook included 38 psalms written by Utenhove, and nineteen hymns. The origin of the hymns, however, remained uncertain; the enlarged reprint apparently got lost. Surprisingly a copy was found in the British Library in London. Although the songbook is listed in a number of catalogues, there is no description whatsoever of its contents.

This article analyses and discusses –for the first time– the contents of this sixteenth century hymnbook. It turns out the nineteen hymns are quite different from what hymnbook scholars had always assumed. They prove to be liturgical songs stemming from the Lutheran tradition, reprinted with reformed believers from the Calvinist tradition in mind.

The London songbook clearly has a different focus compared to the Boskoop one. It is therefore questionable whether ‘London’ is indeed an enlarged reprint of ‘Boskoop’. The repeated suggestion that the London songbook would be a publication of Gillis van der Erven in Emden is also no longer tenable. There are good reasons to believe this songbook was printed by Harman Schinckel in Delft. It could even be the hitherto unidentified psalter the printer mentioned during his trial in 1568.

By publishing the contents of the London songbook, an annoying gap in the hymnologic research is filled. More importantly, there now is a new source on the use of Lutheran hymns by Calvinists at the beginning of the Reformation in The Netherlands. This hymnbook also proves that initially the dividing lines between Calvinists and Lutherans were not as clear as they would turn out to be in later times. Finally, the statements of the first synods of the *gereformeerde Kerk* in The Netherlands against the singing of hymns find a new perspective: it is by no means excluded that the church leaders referred to songbooks like the London version from 1566.

Drs. Jaco van der Knijff (1976) studeerde theologie in Apeldoorn en Groningen (kerkmuziek). Bij het *Reformatorsch Dagblad* is hij werkzaam als muziekredacteur. Als buitenpromovendus aan de Rijksuniversiteit Groningen bereidt hij een dissertatie voor over het ontstaan van de *Eenige Gezangen* in de berijming van 1773.

E-mail: jvdknijff@refdag.nl